

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК: 94(477)“16”

© Тарас Ковалець (Чернівці)

СТРАТЕГІЧНИЙ ЗАДУМ І. СУЛИМИ
ПІСЛЯ ЗРУЙНУВАННЯ ФОРТЕЦІ КОДАК: СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ

У статті здійснено спробу з'ясувати стратегічний план козацького командування у виступі 1635 р. на Подніпров'ї після зруйнування фортеці Кодак і прослідкувати його реалізацію у ході бойових дій.

Ключові слова: козацьке повстання 1635 р., Іван Сулима, стратегія, Павло Бут.

Т. Ковалець

Стратегический замысел И. Сулимы после разрушения крепости Кодак: попытка реконструкции

В статье предпринята попытка выяснить стратегический план казацкого командования в восстании 1635 г. на Приднепровье после разрушения крепости Кодак и проследить его реализацию в ходе боевых действий.

Ключевые слова: казацкое восстание 1635 г., Иван Сулыма, стратегия, Павел Бут.

Т. Kovalets

Ivan Sulyma's Strategic Plan After Kodak Fortress Destruction: The Attempt of Reconstruction

The article deals with an attempt to investigate a strategic plan of Cossack command in the uprising in 1635 after Kodak fortress destruction and to trace its implementation in the fighting.

Key words: Cossack uprising in 1635, Ivan Sulyma, strategy, Pavlo But.

Серед козацьких повстань 20–30-х рр. XVII ст. найменш дослідженим у вітчизняній та зарубіжній історіографії видається виступ 1635 р. під проводом Івана Сулими. Якщо перший його етап, зруйнування фортеці Кодак, порівняно добре вивчений українськими дослідниками І. Іванцовим, М. Грушевським, В. Голобуцьким, В. Щербаком, польськими А. Чоловським та М. Дубецьким¹, то подальші бойові дії по Наддніпрянщині, що тривали кілька місяців, досі залишаються для істориків своєрідною terra incognita. Метою нашого повідомлення є спроба реконструкції на основі джерельних матеріалів стратегічного задуму І. Сулими після взяття Кодака.

Для кращого розуміння намірів повстанців вважаємо за необхідне спершу проаналізувати персональний склад їх командування, тих осіб, що безпосередньо були залучені до планування кампанії. Запорозький гетьман Іван Михайлович Сулима був досвідченим козаком. До 1635 р. включно він неодноразово очолював морські походи на володіння Османської імперії та сухопутні до Кримського ханства, 1628 р. Сулиму на певний час було обрано гетьманом реєстровців. Учасності його у повстаннях 1625 та 1630 рр. джерела не фіксують, навпаки – збереглися цікаві згадки, що від 1615 аж до 1629 рр. цей діяч був залучений до управління маєтків сімей Жулкевських та Даниловичів. Такий “послужний список” дав привід деяким історикам припускати, начебто командувачем Сулима був “тільки номінальним”². Водночас наважимося стверджувати, що цей діяч мав великий досвід захоплення турецьких міст і його здібності, напевно, дуже придалися повстанцям для взяття Кодака.

Імена соратників Сулими визначити важче. За деякими звітками, на чолі виступу стали “еще два полковники”³. У грудні, після придушення повстання, разом із Сулимою у Варшаві було показово страчено ще 4 особи, імена яких не збереглися до нашого часу, а одного, козака-турка Павла Бута, мабуть, за клопотанням турецького посла, було випущено. Про цього діяча до 1635 р. у джерелах не збереглося ніяких згадок, однак через два роки він став на чолі чергового великого повстання. Зауважимо, що у ньому цей діяч відзначився стратегією агресивного наступу, внаслідок чого сили повстанців зазнали нищівної поразки. Велика популярність Бута у 1635–1637 рр. серед випищиків може пояснюватися його близькістю до Сулими та високим командним статусом у його війську.

М. Грушевський припускав, що до знищення Кодака доклало рук саме реєстрове військо, яке прагнуло не допустити польському урядові “спутати козачину по руках і ногах”, тому серед повстанської старшини могли бути окремі представники реєстровців⁴.

У 1635 р. на Задніпров'ї лютував голод⁵. Роком раніше із Московщини повернулися десятки тисяч козаків, невдоволених відсутністю платні за службу⁶. На цю величезну масу найманців без роботи, схоже, і розраховував Сулима. Про збір козацьких сил за порогами перед узяттям Кодака відомо мало. Повстання розпочалося доволі “традиційно”: у липні ватажок із загоном запорожців піднявся по Дніпру до Кременчука та Крилова⁷. Десь там відбулася козацька рада, за рішенням якої Сулиму було обрано гетьманом. Навряд чи ця рада була великою, найімовірніше, з'їхалися переважно випищики, які через кілька тижнів зібрали кількатисячний загін, що рушив на Кодак⁸. Фортецю було взято хитрістю: удавши, начебто втікає від татар, невеликий козацький підрозділ ввів в оману німецьку піхоту, яка складала гарнізон, а коли ворота були відчинені, взяв їх під контроль та пропустив решту війська

досередини фортеці⁹. Достеменно невідомо, коли відбулося захоплення Кодака, за багатьма джерельними звістками, що подію можна обмежити першою половиною серпня¹⁰.

Звістка про зруйнування ненависної козакам фортеці на весь наддніпрянський “край справила величезне враження”, а Україною дедалі більше повзли чутки про швидкий прихід поляків¹¹. Уже на зламі серпня–вересня навіть дехто стверджував, що останні начебто вже стояли за Білою Церквою¹². Великий коронний гетьман Станіслав Конєцпольський саме вів тоді важку війну зі Швецією, і аж 12 вересня після укладення перемир’я зміг забрати із Пруссії частину коронного війська та рушити на Україну. Польський командувач через зруйнування фортеці, у будівництво якої він вклав чимало сил та власних коштів, був страшенно розгніваний і проголошував, що кара для винуватців буде дуже суворою¹³.

У той час Сулима зі своїм військом майже зникає із “поля зору” джерел. Невідомо, де він перебував кілька тижнів до початку вересня. Можливо, із захопленими запасами зброї і пороху повернувся на Запорозжя та готувався до велелюдного виходу на волость. Збереглися свідчення очевидців, на базі яких все ж можна реконструювати подальші дії повстанців. У середині вересня до Севська приїхав “канівець, виписаний козак” Лаврін Лепляєв, що був допитаний у севській “приказній ізбі”. Вияснюється, коли він виїхав із Черкас 2 числа, у місті тоді стояв підрозділ реєстровців на чолі з якимсь старшиною “гетьманом Максимом”. Респондент згадав, що “гетьман козацький Максим у місті Черкасах із запорозькими козаками зібравшись, стоїть для того, щоб прийшовши їх, запорозьких козаків, поляки не побили, із поля прийшовши, попередні козацькі гетьмани Тарас Чорний та Сулима гармат у них не відбили”¹⁴. Ці свідчення передають нерішучість та вагання реєстрового козацького війська, командування якого не знало, до якої зі сторін конфлікту приєднатися та остерігалось як приходу повстанців, так рівнозначно і прибуття коронних підрозділів.

Через кілька днів після від’їзду із Черкас Лепляєва, напевно, відбувся другий вихід Сулими на волость. Під час допиту у Білгороді українські козаки Сергій Юрійович та Роман розповіли тамтешнім воеводам, що після зруйнування Кодака повстанський ватажок “вийшов із запорозькими черкасами у литовські українні городи в Черкаси і Крилов й гармати в запорозького [старшого] взяв, а певно тому, що буде у нього з ляхами бій”¹⁵.

Достеменно невідомо, як повелося повстанцям в Україні цього разу. Звістка про забрання запорозькими реєстровою артилерією була дуже передчасною та вагомим підстав, напевно, не мала. Відправивши гінців по допомогу до Тараса Федоровича (у багатьох джерелах просто Тараса), одного із вождів козацького повстання 1630 р., який у той час перебував на Дону¹⁶, Іван Сулима, за деякими даними, планував посуватися до Переяслава¹⁷. Такий напрям руху міг пояснюватися як його перевіреністю, зокрема, кілька років раніше це був маршрут повстанського війська уже згаданого Тараса, так і тим, що Переяславщина була рідною Івану Сулимі – саме тут він був управителем магнатських маєтків і тут володів навіть кількома селами¹⁸. Натомість повстанці чомусь покинули волость і знову спустилися вниз по Дніпру.

Тотальна відсутність будь-яких збережених офіційних звітів, які стосуються цього етапу повстання, суперечливість нечисленних звісток у московських джерелах пробуджує великі сумніви, чи дійсно відбувся цей другий вихід Сулими на волость.

Через короткий час після зруйнування Кодака на Подніпров’ї почали активно діяти польські комісари Лукаш Жулкевський та Адам Кисіль, майстри із “козацької дипломатії”, яким за короткий час “майже цілком розсипаною шкатулкою” із грошима вдалося переконати реєстрову старшину залишитися лояльною до уряду¹⁹.

Достеменно відомо, що невдовзі слідом за повстанцями “вийшли по литовських містах із Переяслава у гонитву письменні козаки”, тобто реєстровці. Тоді ж “із Нового городища” до Переяслава із деякими кварцяними хоругвами підходив Л. Жулкевський “наспіх, остерігаючись козаків”²⁰. Згадка про Переяслав нашоєхує на думку про Ілляша Караїмовича, безмежно вірного Речі Посполитій переяславського полковника, разом із Сулимою одного із командувачів козацького війська у польсько-московській війні 1633–1634 рр. Можливо, саме цей збройний виступ реєстровців проти своїх учорашніх побратимів, а ще інтенсивна циркуляція чуток про прихід поляків спричинили зміну планів Сулими розгортати повстання у Подніпров’ї.

Запал випищиків усе ж був настільки сильний, що вони не склали зброї, а тільки відступили на Великий Луг. Досі до кінця не з’ясовано, яку місцевість Запорозжя обрало козацьке командування для ведення бойових дій. Деякі українські історики намагалися стверджувати, начебто повстанці закріпилися “на місті”²¹, в Кодаку, і відбивалися від каральних загонів мало не півроку – “до кінця 1635 р.”²². Джерела все ж чітко вказують, що козаки узяли Кодак і, “зробивши тоє, поїхали... до

себе, до окопу, котрий барзо потенжний бул”²³. Литовський канцлер Альбрехт Радзивілл вів мову про якийсь “схрон” козаків, тобто заздалегідь підготовані позиції²⁴. Дуже заплутаною видається нам розповідь автора проекту Кодака, капітана артилерії коронного війська найманця-француза Гі-йома-Левассера де Боплана: начебто козаки повернулися на Запорозжя, але у той же час реєстровці “під командуванням самого Конєцпольського” ударили та здобули Кодак, а згодом і домоглися видачі Сулими²⁵. В. Щербак обережно припустив, що місцем козацького табору був один із дніпрових островів²⁶.

На нашу думку, у планах повстанських лідерів була оборона “звиклих місць”, “курєнів”, тобто розташованої у важкодоступних глибинах Запорозжя укріпленої фортеці, за якою згодом закріпилося означення “Січ”. Про це згодом згадає король, за словами якого, під час придушення виступу реєстровці “човни попалили, кіш знищили, гармати звідти забрали”²⁷. Припускаємо, бойові дії могли вестися навіть не на одному острові, а на кількох суміжних, як це було через кілька років під час каральної виправи на Запорозжя козацького старшого Ілляша Караїмовича та польського ротмістра Станіслава Потоцького у березні 1638 р. проти сил Д. Гуні та К. Скидана²⁸.

Додатковим мотивом повстанського командування обрати дніпрові заплави місцем продовження боротьби може бути сподівання на дощову осінь, яка робила би шляхи до Запорозжя непрохідними та унеможлиблювала ведення будь-яких бойових дій на терені Великого Лугу. Перебувши зиму, навесні січове товариство могло рушити на море, а згодом, поповнившись втікачами з України та збагатившись грабунком турецьких міст, із новою силою спробувати опанувати Наддніпрянщину.

Подальший хід кампанії достеменно невідомий і, схоже, навряд чи вдасться його з’ясувати без пошуку нових, досі незалучених у науковий обіг джерел. Вірогідно, загопи реєстровців без особливих труднощів підійшли до укріпленого табору повстанців. Представники польського уряду намагалися різними методами змусити повстанців скласти зброю – як демонстрацією сили із боку реєстрових козаків, під час якої не раз проливалась кров²⁹, так і щедрими обіцянками амністії усім без винятку учасникам бунту, виголошувані А. Киселем. Зрештою, опинившись у складному становищі, запорожці були змушені погодитися на умови комісарів і видати своїх лідерів.

Отож, після зруйнування фортеці Кодак стратегічний задум Івана Сулими полягав у поверненні в Україну та організації там загального антишляхетського повстання, однак через спротив реєстрових повстанці були змушені відступити на Січ, розраховуючи, можливо, що пізня осінь спонукатиме коронні підрозділи відмовитися від активних наступальних дій у Дніпрових плавнях. Наше повідомлення є тільки спробою реконструювати події і простежити наміри запорожців. Можливо, результати подальшого евристичного пошуку дозволять значно краще з’ясувати це питання

¹ Іванцов І. О. Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635–1638 / О. І. Іванцов. – К. : Видавничий дім “Академперіодика”, 2002. – 289 с.; Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – Нью-Йорк : Книгоспілка, 1956. – 314 с.; Голобуцкий В. А. Запорозжское казачество / В. А. Голобуцкий. – К. : Гостполитвидав УССР, 1957. – 462 с.; Щербак В. Повстання запорожців 1635 р. / В. Щербак // Український історичний журнал. – 1985. – № 9. – С. 144–146; Czołowski A. Kudak. Przyczynki do założenia i upadku twierdzy / A. Czołowski. – Lwów : Z drukarni Zakładu im. Ossolińskich, 1926. – 28, III; Dubiecki M. Kudak. Twierdza kresowa i jej okolicy. Monografia historyczna / M. Dubiecki. – Warszawa-Kraków : Nakładem Gebethner i Spółka, 1900. – 154 s.

² Іванцов І. О. Вказ. праця. – С. 70, 77.

³ Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження / О. А. Бевзо. – К., 1971. – С. 114.

⁴ Грушевський М. С. Вказ. праця. – С. 222–223.

⁵ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618–1648 / П. Кулаковський. – К., 2006. – С. 334.

⁶ Іванцов І. О. Вказ. праця. – С. 62–63.

⁷ Щербак В. Вказ. праця. – С. 145.

⁸ Бевзо О. А. Вказ. праця. – С. 114.

⁹ Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы. – М., 1954. – Т. 1 : 1620–1647 годы. – 1954. – С. 165.

¹⁰ Голобуцкий В. Указ. соч. – С. 219, Бевзо О. А. Вказ. праця. – С. 114; Іванцов І. О. Вказ. праця. – С. 73.

¹¹ Czołowski A. Op. cit. – S. 8.

¹² Воссоєдинение... – С. 159.

¹³ Czołowski A. Op. cit. – S. 9; Грушевський М. С. Вказ. праця. – С. 223.

¹⁴ Воссоєдинение... – С. 158–159.

¹⁵ Іванцов І. О. Вказ. праця. – С. 73.

¹⁶ Щербак В. Вказ. праця. – С. 146.

¹⁷ Воссоєдинение... – С. 160.

¹⁸ Іванцов І. О. Вказ. праця. – С. 60.

¹⁹ Грушевський М. С. Вказ. праця. – С. 223; Іванцов І. О. Вказ. праця. – С. 75.

²⁰ Іванцов І. О. Вказ. праця. – С. 72.

²¹ Тут, схоже, мається на увазі “на місці”.

²² Гуслистий К. Г. Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст. / К. Г. Гуслистий // Нариси з історії України. – К., 1941. – Вип. 3. – С. 143; Голобуцкий В. А. Указ. соч. – С. 220.

²³ Бевзо О. А. Вказ праця. – С. 114.

²⁴ Radziwiłł A.-S. Pamiętnik o dziejach w Polsce / A.-S. Radziwiłł. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy. – Т. 1 : 1632–1636. – S. 494.

²⁵ Боплан Г. Опис України / Г. Боплан. – К. : Наукова думка, 1990. – С. 36–37.

²⁶ Щербак В. Вказ. праця. – С. 146.

²⁷ Цит. за Іванцов І. О. Вказ. праця. – С. 76.

²⁸ Borowiak A. Powstanie kozackie 1638 / A. Borowiak. – Zabre : Interfonteditions, 2010. – S. 27.

²⁹ Radziwiłł A.-S. Op. cit. – S. 494.

УДК: 94(477.7):316.347(=162.1)“1861/1917”

Ярослав Коршак (Одеса)

ЕТНОРЕЛІГІЙНА ПОВСЯКДЕННІСТЬ ПОЛЬСЬКОЇ ГРОМАДИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

У публікації розглянуто вплив римо-католицької церкви на збереження в повсякденному житті польської громади Півдня України другої половини XIX – початку XX ст. своєї ідентичності та культурних особливостей. Проаналізовано статистичні дані чисельності польського населення на території Одеси, Катеринослава та Миколаєва.

Ключові слова: повсякденність, релігія, поляки, Південь України.

Я. Коршак

Этнорелигиозная повседневность польской общины Юга Украины второй половины XIX – начала XX в.

В публикации рассмотрено влияние римско-католической церкви на сохранение в повседневной жизни польской общины Юга Украины второй половины XIX - начала XX в. своей идентичности и культурных особенностей. Проанализированы статистические данные численности польского населения на территории Одессы, Екатеринослава и Николаева.

Ключевые слова: повседневность, религия, поляки, Юг Украины.

Y. Korshak

Ethno-religious Everyday Life of the Polish Community of the South Ukraine in the Second Half of XIX - Early XX Century

The article considers the influence of the Roman Catholic Church on preserving of identity and cultural features of the Polish community of the South Ukraine in the second half of XIX - early XX century in their daily life. The author analyzed statistics of the number of Polish population in the territory of Odessa, Yekaterinoslav and Nikolayev.

Keywords: daily, religion, Poles, South of Ukraine.

Польська католицька громада Одеси відіграє значну роль у повсякденному житті міста, збагачуючи культуру та духовність народу України й породжуючи зацікавлення історією діяльності різних релігійних конфесій, що існують в Україні, серед яких окреме місце займає римо-католицизм.

Останнім часом проблема діяльності римо-католицької церкви (РКЦ) набула актуальності та нового звучання, особливо в Південному регіоні. Саме на Півдні України в XIX - на початку XX століття діяльність католицької громади набула яскраво вираженого регіонального характеру, перш за все завдяки національним меншинам, які мешкали тут численними компактними групами і відзначалися досить великою релігійністю та згуртованістю. Однією з таких національних груп була польська католицька громада Півдня України.

Вивчення наукової літератури з проблеми особливостей формування та функціонування польської католицької діаспори свідчить про відсутність спеціальних робіт як з історії римо-католицизму на Півдні України в цілому, так і з історії окремих етноконфесійних громад (німецької, чеської, литовської, французької та ін.). Проте коло досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних науковців з історії церкви в цілому є значним. Так, українські науковці Т. Єфименко, І. Лісевич, Г. Стронський та інші, досліджуючи історію польської нацменшини в Україні, торкаються у своїх працях і релігійного чинника, звертаючи свою увагу на життєдіяльність польської католицької громади¹.

Найбільша кількість католиків проживала в містах Херсонської губернії: Одесі, Херсоні, Миколаєві та Вознесенську, де були найкращі можливості для розвитку зовнішньої торгівлі, ремесел та підприємництва. Згідно з царським указом проголошувалося право на свободу віросповідання для іноземних переселенців, що давало їм можливість будувати в містах католицькі костели.

Про найбільший католицький храм у першій половині XIX ст. розповідає Саганова Неля². Вона наголошує що він був побудований в Одесі, а закладений на кошти католиків міста в 1795 р. на вулиці Катерининській.